

دانشگاه گیلان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دکتر علی شریعتی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تنظیم و نقد و بررسی یادداشت ها و حواشی محمود فرخ

بر متون ادبی و تاریخی فارسی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمد جعفر یاحقی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمد رضا راشد محصل

پژوهش:

مجتبی مجرد

شهریور ماه 1389

با تشکر از:

استادان بزرگوار راهنما و مشاور
جناب آقای دکتر محمد جعفر یاحقی

و

جناب آقای دکتر محمد رضا راشد محصل
که همواره از فروغ دانش و گرمای
محبت شان بهره مند گردیدم

و

مسئولان و کارکنان متعهد و دلسوز
کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی
که از هیچ همکاری و مساعدتی دریغ نورزیدند.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
بَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ
مِنْ طِينٍ مِنْ تَلْطِيفِ
أَيْدِيهِ يُخَلِّقُ مَا يَشَاءُ
وَيَخْتَارُ إِنَّ رَبَّهُ يَسْرِعُ
الْحِسَابَ

تقدیم به:

خراسان

سرزمین طلوع خورشیدها

فهرست مطالب

1

مقدمه

بخش اول: یادداشت ها و حواشی بر آثار ادبی منظوم و دواوین شعرا

32

جام جم

32

خسرو و شیرین

32

خلاصه مثنوی

33

دیوان آتش اصفهانی

34

دیوان قطعات ورباعیات ابن یمین

36

دیوان اثیر الدین اخسیکتی

37

دیوان کامل ادیب الممالک فراهانی

38

دیوان ادیب پیشاوری

40

دیوان ادیب صابر ترمذی

40

دیوان ازرقی هروی

41

دیوان امیر معزی

45

دیوان انوری

47

دیوان جامی

49

دیوان اشعار جلوه

51

دیوان جمال الدین اصفهانی

52

دیوان حافظ

52

دیوان خاقانی

56

دیوان سلمان ساوجی

57

دیوان شاهزاده شیخ رئیس افسر

59

دیوان شباب شوشتری

59

دیوان ظهیرالدین فاریابی

62	دیوان عاشق اصفهانی
63	دیوان عماد فقیه کرمانی
63	دیوان عمیق بخارایی
64	دیوان عنصری
65	دیوان اشعار محمد تقی بهار
69	دیوان منوچهری دامغانی
70	دیوان هاتف اصفهانی
70	دیوان هلالی
72	راز دانش
72	رباعیات عمر خیام
73	سخنان منظوم ابو سعید
73	شاهنامه نادری
74	شگرف
74	کلیات آثار پارسی حکیم عمر خیام
76	کلیات تائب تبریزی
77	کلیات عبید زاکانی
78	ویس و رامین

بخش دوم: یادداشت ها و حواشی بر آثار و کتب ادبی منتشر

81	اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید
82	بهارستان
82	چهار مقاله
83	سفرنامه ناصر خسرو به انضمام روشنائی نامه و سعادت نامه
86	سیرت ابن الخفیف شیرازی
86	کشف المحجوب
87	لطائف الطوائف

87	مرصاد العباد
88	المعجم فى معاير اشعار العجم
	بخش سوم: يادداشت ها و حواشى بر كتب تذکره، تراجم احوال و تاريخ ادبيات
93	آتشکده
95	احوال ابن يمينا
95	احوال و آثار اوحدى
96	احوال و آثار عين القضاة
97	احوال و اشعار رودكى
97	احوال و اشعار شيخ بهايى
98	اقبال لاهورى شاعر پارسى گوى پاكستان
98	از سعدى تا جامى
99	برهان مآثر
99	تذكرة الاولياء
100	تذکره حزين
102	تذكرة الشعراء
103	تذکره شعراى خوانسار
104	تذکره طلعت
104	رياض العارفين
106	شعر العجم
106	الطبقات الكبرى
107	لباب الالباب
1105	مجالس العشاق
111	مردان بزرگ كاشان
111	نفحات الانس

بخش چهارم: يادداشت ها و حواشى بر آثار و كتب تاريخى

113	اخبار برامكه
113	اوامر العلائيه فى امور العلائيه
114	تاريخ آل مظفر
114	تاريخ اليعقوبى
115	تاريخ جهانگشای
115	تاريخ خاندان طاهرى
116	تاريخ رويان
116	تاريخ طبرستان
117	تاريخ كرمان
118	تاريخ مفصل ايران از استيلاى مغول تا اعلان مشروطيت
119	تاريخ نامه هرات
120	تاريخ نيشابور
125	تاريخ يزد
126	تتمة البيان فى تاريخ الافغان
127	تجارب الامم
127	تجارب السلف
127	جهان نامه
128	خاطرات سياسى ميرزا على خان امين الدوله
129	روضات الجنات فى اوصاف مدينة هرات
132	زندگانی شاه عباس اول
133	زين الاخبار
134	سلجوقنامه
136	سياستگران دوره قاجار
137	مثالب الوزيرين
137	مسامرة الاخبار و مسامرة الاخبار

139 نزهة القلوب

139 یک سال در میان ایرانیان

بخش پنجم: یادداشت ها و حواشی بر فرهنگ ها و فهارس کتب و نسخ خطی

141 ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون

149 فرنود سار یا فرهنگ نفیسی

149 فرهنگ خاور شناسان

150 فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی

153 کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون

157 لغت فرس

158 لغت نامه

159 مجمع الامثال

160 مجمع البحرين

161 مؤید الفضلاء

بخش ششم: یادداشت ها و حواشی بر آثار و کتب متفرقه و گوناگون

163 آذری یا زبان آذربایجان

165 افتخار عوالم شیعه

165 بیست مقاله

166 پارسی نغز

167 پیدایش خط و خطاطان

168 ترجمه عیون اخبار الرضا

169 حافظ شناسی یا الهامات خواجه

171 دبستان المذاهب

172 سر و ته یک کرباس

172 طرح دستور زبان فارسی

173 علامه قزوینی

173	فتوح الغیب
175	فرهنگ کسروی
175	گاهنامه 1313
176	مزدیسنا و تاثیر آن در ادب فارسی
177	مقاصد الفلاسفه
177	منتخبات ادبیات فارسی
177	هزار پیشه
179	کتابنامه

تعریف مسأله

سنت حاشیه نویسی بر کتب و آثار برجسته ادبی، تاریخی و ... از جمله سنن و مواردی است که در طول تاریخ و فرهنگ ما همواره به چشم می آید. افراد برجسته و سرشناس و محقق در رشته های تخصصی خود همواره از آنجایی که دغدغه انتقال درست و صحیح علوم و دانش را داشته اند به این کار دست می یازیده اند. این یادداشت ها که همواره به صورت حواشی بر آثار مورد نظر نگاشته می شده اند در طول زمان گاه خود تبدیل به یک اثر مهم و برجسته در فهم و نقد مطالب آثار محشّی می گشته اند.

مرحوم سید محمود فرخ خراسانی یکی از ادیبان و ادب شناسان برجسته قرن اخیر در حوزه زبان و ادبیات فارسی است که انس و الفت همیشگی او با کتب مختلف ادبی، تاریخی و نیز نسخ خطی و ... زبانزد خاص و عام بوده و کتابخانه بزرگ و غنی او خود حکایتی مجسم از این انس و الفت بوده است. کتابخانه فرخ سرشار از کتب و آثار برجسته و نادر ادبی و تاریخی بوده است که در ادامه همین مقدمه به صورت مفصل به بحث درباره آن پرداخته خواهد شد. وی مطالعاتی مستمر و دقیق در این آثار و کتب داشته و از آنجا که دارای ذهن و حافظه ای قوی بوده و نیز با اصول و موازین ادب آشنایی کامل داشته است در طی مطالعات خود، بر کتب مختلف ادبیات، تاریخ ادبیات، تاریخ و ... حواشی و یادداشت هایی به خط خویش نوشته است که این یادداشت ها در فهم و تبیین و همچنین در رفع برخی اشتباهات تاریخی و ... که در بعضی از کتب ادبی و تاریخی آمده است بسیار مفید فایده می باشد. موضوع کار ما در این پایان نامه جمع آوری، تنظیم، و نقد و بررسی این یادداشت ها و حواشی است و علت انتخاب این موضوع نیز همان گونه که ذکر شد فواید ارزنده و قابل توجه این حواشی و یادداشت ها می باشد، زیرا از آنجایی که این حواشی در اغلب موارد همراه با ارجاعات خود ذکر شده و یا این که خود نویسنده ارتباط مستقیم با مولف اثر محشّی داشته بسیار حایز اهمیت است. بدیهی است جمع آوری و تدوین

این یادداشت ها می تواند برای محققان و متخصصان فرهنگ و ادب و تاریخ فواید زیادی داشته باشد.

سؤالات تحقیق

این تحقیق به دنبال پاسخ گویی به سوالات زیر بوده است:

- 1- جایگاه و شخصیت محمود فرخ در عرصه فرهنگ و ادب معاصر چگونه ارزیابی می شود؟
- 2- یادداشت ها و حواشی محمود فرخ بیشتر ناظر به چه جنبه های تحقیقی است و روش کار وی در این تحقیقات چگونه بوده است؟
- 3- فواید ادبی، تاریخی و... که از خلال این یادداشت به دست می آید چیست؟
- 4- این یادداشت ها تا چه اندازه می تواند در پژوهش های ادبی، تاریخی و... مفید فایده باشد؟

سابقه تحقیق

درباره شخصیت محمود فرخ بزرگان سخنان بسیار گفته اند و تنها رجوع به کتابی که به همت مرحوم مجتبی مینوی به مناسبت هفتاد سالگی ایشان و در زمان حیات وی منتشر شده است و در آن بزرگانی مانند مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی، مجتبی مینوی و... به بررسی احوال و آثار و شخصیت محمود فرخ پرداخته اند گواه این مطلب می تواند باشد. از سوی دیگر آثار ارزنده وی نیز از جمله تصحیح مجمل فصیح خوانی، تصحیح روضه خلد، سفینه فرخ و... نیز برای همگان شناخته شده است. اما در مورد جمع آوری یادداشت ها و حواشی وی بر کتب و آثار متقدمین و معاصرین تاکنون کسی اقدامی نکرده بود که شاید علت اصلی آن عدم دسترسی همگان به کتب وی و عدم اطلاع از این حواشی بوده است. به هر روی تلاش این پایان نامه بر این بوده است تا با یاری خداوند متعال بتواند به این مهم، یعنی جمع آوری و تنظیم این حواشی و یادداشت ها بپردازد.

همان گونه که پیش از این نیز گفته شد نگارش یادداشت ها و حواشی قدمتی دیرینه دارد که در اینجا مجال پرداختن به آن نیست و اگر تنها بخواهیم برای نمونه در دوره معاصر از این گونه یادداشت ها و حواشی ذکری به میان آوریم می توان از یادداشت ها و حواشی قاسم غنی بر دیوان حافظ، حواشی ملک الشعرای بهار بر شاهنامه، حواشی علامه دهخدا بر لغت فرس اسدی طوسی، یادداشت های عباس اقبال و... نام برد. البته این حواشی و یادداشت ها تنها قطره ای از دریای حاشیه نویسی و یادداشت نگاری بر آثار و کتب قدما، در دوره معاصر می باشد.

نکته دیگر در این است که کار جمع آوری و تنظیم حواشی و یادداشت های این بزرگان شاید به نسبت میزان این حواشی بسیار کمتر صورت گرفته است برای نمونه می توان از جمع آوری یادداشت های علامه قزوینی توسط ایرج افشار و نمونه هایی از این دست نام برد. البته شیوه کار این پایان نامه با شیوه ای که در تنظیم این یادداشت ها و حواشی اعمال شده است کمی متفاوت می باشد.

فرضیه ها

فرضیه هایی که در این پژوهش مورد نظر بوده است عبارتند از:

- 1- یادداشت های محمود فرخ در بردارنده اطلاعات ادبی و تاریخی مفیدی است.
- 2- از طریق این یادداشت ها می توان اشتباهات و اغلاط برخی کتب تاریخی، ادبی و... را دریافت.
- 3- این یادداشت ها می تواند به فهم بهتر شعر شاعران و نوشته های هم عصر محمود فرخ و نیز آثار کهن کمک کند.

اهداف و ضرورت های تحقیق

این پژوهش دریچه ای است برای شناخت ارزش علمی و پژوهشی یادداشت ها و حواشی فرخ. شناساندن جایگاه برجسته ادبی و تحقیقی محمود فرخ در عرصه فرهنگ و ادب معاصر می تواند اولین هدف و ضرورت این پژوهش به شمار آید اما

این تنها هدف پژوهش نیست زیرا حل معضلات و فهم بهتر پاره ای از کتب و دواین اشعار هم عصر وی، تصحیح اغلاط وارد شده در تذکره ها و کتب تاریخ ادبیات و ... کمک به انجام تحقیقات ادبی، تاریخی و... و نیز آشنایی بیشتر با سنت حاشیه نویسی از اهداف و ضرورت های این پژوهش به شمار می آمدند و پژوهشی که می تواند کمکی ارزنده برای پژوهش گران حوزه های مورد نظر باشد. همچنین نتایج این پایان نامه می تواند در حوزه های پژوهشی و فرهنگی از جمله در مباحث تاریخ ادبیات و نیز شناخت رجال، جغرافیای تاریخی، سیر برخی تحولات، مباحث ادبی و ... مورد استفاده قرار گیرد

روش انجام تحقیق

این پژوهش بیشتر ماهیت اسنادی و کتابخانه ای داشته است. از آنجایی که منابع اصلی پژوهش کتب شخصی مرحوم محمود فرخ بوده و این کتب اکنون در لایه لای دیگر کتب کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد نگه داری می شود شناسایی و تهیه منابع کاری بسیار خطیر، طاقت فرسا و مهم بود. این شناسایی از طریق تهیه لیست کتب ایشان و نیز با توجه به اینکه این کتب ممهور به مهر اهدایی بوده عملی شد. جمع آوری این یادداشت ها و حواشی در حدود چهار ماه و نیم به طول انجامید. پس از این مرحله نوبت به تدوین و تنظیم حواشی و یادداشت ها رسید و بر اساس نظرات اساتید و نیز با توجه به نوع خاص این حواشی و یادداشت ها، تنظیم بر اساس کتب محشی انجام پذیرفت و سپس این کتب در چند عنوان کلی دسته بندی شد. در مرحله سوم به تحقیق و بررسی در این یادداشت ها پرداخته شد و با ارجاع به آثار مربوط صحت و سقم این حواشی مورد ارزیابی قرار گرفت و نتایج حاصل از این بررسی ها در ذیل هر مطلب ذکر شد. این مرحله نیز مدت دو ماه و به صورت کار فشرده زمان برد، در نهایت و در مرحله آخر اطلاعات مورد نظر مرتب و منظم شده و به صورت حاضر تدوین گردید.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

یادداشت ها و حواشی در موضوعات متفاوتی بوده است و متناسب با هر موضوع روشی خاص در تجزیه و تحلیل مورد استفاده قرار گرفته است. در مرحله اول تمام ارجاعات و مطالب مندرج در حواشی با منابع اصلی آن مقایسه گردید، سپس بر اساس منابع موجود و اصیل پیرامون هر مساله به صورت جداگانه و خاص به بحث و بررسی در آن باب پرداخته شد و در نهایت در مواردی که حواشی جنبه علمی و تحقیقی داشت، نگارنده نیز حاصل جستجوهای خویش را به صورت پانویس افزوده است. درباره جزئیات دقیق تر پیرامون چگونگی جمع آوری و تجزیه و تحلیل این حواشی و یادداشت ها در پایان مقدمه به صورت مبسوط تری بحث شده است

محدودیت های پژوهش

پژوهش درباره حواشی و یادداشت های فردی که خود حدود سی سال قبل فوت کرده و کتاب های او نیز در لابلای بیش از یکصد و بیست هزار جلد کتاب دیگر در کتابخانه دانشکده ادبیات بوده است طبیعتاً کار مشکلی بود، از یک طرف دسترسی به این منابع گاه با مشکل مواجه می شد زیرا این کتاب ها به صورت امانت در دست افراد مختلف رفت و آمد داشت و نگارنده گاه برای یافتن یک کتاب آن هم با پیگیری های مستمر چند روز در انتظار می ماند. بخشی از این کتاب ها که در کتابخانه موجود نبود نیز با پیگیری های هر روزه در قسمت کتابهای «وجین شده» کتابخانه - که اتاقی است با چند هزار جلد کتب از رده خارج شده و قدیمی و کهنه که از شدت گرد و غبار کتب، تنفس در آن دشوار است - یافت شد و جمع آوری یادداشت ها و حواشی این کتب نیز حدود یک هفته زمان برد.

مساله دیگر خواندن این یادداشت ها و حواشی بود. بعضی از این حواشی حدود پنجاه یا شصت سال پیش نوشته شده و در طی این مدت نیز کتاب ها در دست افراد مختلف بوده و برخی دست کاری ها در آنها صورت گرفته و بعضی هم به مرور زمان آسیب دیده است، همین امر خواندن این حواشی را دشوار و نگارنده را اندکی دلسرد و پشیمان می کرد اما به توفیق الهی و دلگرمی ها و قوت قلب دادن

های اساتید بزرگوار و خصوصاً جناب آقای دکتر محمد جعفر یاحقی و نیز پشتمانه
چند سال مطالعه و تحقیق در نسخ خطی و علاقه وافر به این کار در نهایت این پایان
نامه را به سرانجام رسانید.

سید محمود فرخ خراسانی

«قدی بلند، چهره ای روشن و دلپذیر، مویی سپید و حشمت افزای، نگاهی نوازشگر و مهربان، همراه با متانتی در رفتار و تانی و ملایمتی در گفتار تصویری است از شاعر استاد خراسانی، محمود فرخ»¹.

مرحوم سید محمود فرخ شاعر، ادیب و محقق دانشمند خراسانی در شب 23 جمادی الثانیه سال 1314 هجری قمری (1276 شمسی) در مشهد به دنیا آمد. پدرش مرحوم سید احمد جواهری مردی فاضل، ادیب و شاعر بود و «دانا» تخلص می کرد، وی با بسیاری از بزرگان و ادیبان برجسته روزگار خود مراوده و هم صحبتی داشت و به گفته فرخ در تربیت ادبی افراد بزرگی مانند مرحوم ملک الشعراء بهار نیز نقش برجسته ای ایفا کرد.²

سید محمود در کودکی به مدرسه، که با شیوه تعلیم و تربیت جدید اداره می شد نرفت زیرا پدرش مخالف رفتن او به مدارس جدید بود، از همین روی به مکتب خانه رفته چند سالی به آموختن قرآن و کتاب های موش و گربه، حسنین، عاق والدین، حسین کرد، نصاب الصبیان و گلستان سعدی پرداخت و سپس در نزد شیخ محمد حسین شیرازی انموذج و هدایه و مغنی و مطول را آموخت و از همین دوران کودکی بود که خود علاقمند به مطالعه و تتبع در کتب و آثار ادبی شد و حتی بسیاری از ابیات شاهنامه را حفظ کرد.

زندگی در دامان خانواده ای که فرهنگ و ادب در سرشت شان عجین شده بود و همچنین رشد در محیطی ادبی که وی از دوران کودکی آن را تجربه کرده بود باعث شد که از همان کودکی به شعر و شاعری بپردازد؛ او خود در این باره می گوید:

¹ - ر.ک. یوسفی غلامحسین «سرگذشت فرخ»، هفتاد سالگی فرخ، صص 1-23. این مقاله بی گمان جزو بهترین نوشته هایی است که به صورت مختصر و مفید زندگی محمود فرخ را به تصویر می کشد، جنبه تحقیقی و علمی آن از سویی و حشر و نشر و مراوده صمیمی و طولانی مدت استاد یوسفی با مرحوم فرخ از سوی دیگر در این مهم نقش اساسی داشته است. بیشتر آنچه که در این مقدمه پیرامون زندگی محمود فرخ به صورت خلاصه بیان شده مقتبس از این مقاله است برای اختصار از ذکر ارجاعات مکرر به این مقاله خودداری می شود.

² - ر.ک. صص 62

«اولین بار که شعر گفتم هشت یا نه ساله بودم که واقعه ای در مشهد رخ داد... احساساتم تحریک شد و با اقتباس و تضمین و اختلاس از شاهنامه چند شعر... گفتم و شنوندگان تحسین ها نمودند و تشویق شدم که شاعر شوم و شدم»¹

دوران جوانی سید محمود مصادف با انقلاب مشروطه بود، از یک سو نیروی جوانی و حال و هوای انقلابی و از سوی دیگر روحیه ی ظلم ستیزی و آزاده خواهی که همواره و تا پایان عمر در وی بود او را به ورود در این عرصه تحریک می کرد، اما پدرش سید احمد به هیچ وجه با ورود او به جرگه انقلابیون موافق نبود و روا نمی دانست که فرزندش وارد بازی های سیاسی شود؛ محمود نیز که همواره به پدر احترام زیادی می گذاشت حرف وی را به گوش گرفته وارد این بحبوحه ها نمی شد و سعی می کرد بیشتر اوقات خود را به تتبع و تحقیق در کتب تاریخی و ادبی بگذراند.

در سال 1306 که تعیین شهرت خانوادگی در ایران مرسوم شد وی تخلص شعری خود یعنی «فرخ» را به عنوان نام خانوادگی برگزید و در همین سال بود که به ریاست کابینه و پرسنل آستان قدس رضوی منصوب شد. در این دوره تلاش ها و کوشش های آزادی خواهانه و ظلم ستیزانه او همراه با مطالعات ادبی و تاریخی و پرداختن به شعر و شاعری توامان بود و انعکاس آن را در اشعاری که وی در این سالها سرود می توان دید.

در سال 1313 محمود فرخ که اینک در حدود 38 سال سن داشت ازدواج کرد و حاصل این ازدواج سه فرزند به نام های «فریدون»، «فرشته» و «فروزان» بود، یک سال پس از این ازدواج واقعه مسجد گوهر شاد مشهد اتفاق افتاد و او که در این واقعه جان عده ی زیادی را از مرگ نجات داده بود مورد سوءظن واقع گردید اما کید بدخواهان در نهایت به جایی نرسید.

فرخ در دوره های دوازدهم و سیزدهم مجلس شورای ملی به نمایندگی مردم قوچان وارد مجلس شد. اما بعد ها در دوره ی هفدهم مجلس با وجود اصرار بسیار زیاد اطرافیان و آشنایان از کاندید شدن انصراف داد و علت آن را بعدها چنین

¹ - هفتاد سالگی فرخ، ص 16

نگاشت: « در این زمانی که ما هستیم گاهی افرادی از طریق وکالت مجلس به جاه و مالی رسیده اند، در موقع انتخابات اشخاصی که عاشق جاه و مال هستند در راه وصول به وکالت همه چیز را فدا می کنند و اولین فدائی ادب و اخلاق است و برای اینکه شاید نوبت صلاحیت به آنها برسد هر کس را که در مظان قبول خاطر باشد بوسیله جرایدی که مهیای شناختند مورد توهین و تهمت قرار می دهند و من برای مصونیت از این حملات قبل از شروع انتخابات دوره 17 اعلان تبری از داوطلبی کردم»¹.

فرخ در سال 1322 به معاونت آستان قدس رضوی انتخاب شد و پس از مدتی نیز به ریاست کارخانه نخریسی و برق خسروی رسید، او طی سال های بعد چندین بار اداره امور آستان قدس رضوی و چندی نیز کفالت استانداری خراسان را عهده دار شد. در سال 1325 نیز در رأس هیاتی برای شرکت در جشن بیست و پنجمین سال تأسیس جمهوری ازبکستان به تاشکند رفت و در همین سفر بود که با بزرگانی مانند برتلس ملاقات و گفتگوهای طولانی داشت². علاوه بر این او در طول مدت کاری خود در کارخانه نخریسی و حتی بعد از آن چندین مرتبه به کشورهای اروپایی مانند ایتالیا، آلمان و انگلیس سفر کرد در همین سال بود که پدر وی مرحوم سید احمد جواهری در سن هشتاد سالگی از دنیا رفت و ضایعه ای دردناک در وجود فرخ که اینک حدود 50 سال از عمرش می گذشت بر جای گذاشت. هنوز این خاطره تلخ از ذهن او پاک نشده بود که یک سال بعد «بی بی طوبی» مادر وی نیز درگذشت و غمی بر غم های وی افزود.

در سال 1344 جمعی از بزرگان و محققین در صدد تجلیل از مقام شامخ محمود فرخ برآمدند و این کار به پایمردی استاد بزرگ مرحوم مجتبی مینوی انجام شد؛ مجموعه ای با عنوان «هفتاد سالگی فرخ» منتشر گردید که بزرگانی از جمله مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی، مهدی اخوان ثالث، عبدالحسین زرین کوب، جلال الدین همایی، محمد رضا شفیعی کدکنی، ایرج افشار و ... در آن به تجلیل از مقام و

¹ - مناظرات و اخوانیات، ص 215

² - ر.ی. ص 146

شخصیت وی پرداختند. این مجموعه ی ارزشمند یکی از بهترین و ماندگارترین منابع پیرامون شناخت شخصیت و خدمات ادبی و فرهنگی مرحوم فرخ به شمار می آید. در سال 1353 نیز به اهتمام بزرگان و محققین و استادان دانشگاه مجلس بزرگداشتی برای فرخ در دانشگاه فردوسی مشهد برگزار گردید که طی آن مقام استاد افتخاری دانشکده ادبیات و علوم انسانی این دانشگاه به وی اعطا گردید و سرانجام پس از یک عمر تکاپو و تلاش در جهت احیای فرهنگ و ادب در سرزمین پر افتخار ایران، سید محمود فرخ خراسانی در 30 فروردین 1360 شمسی در مشهد در گذشت و پیکر او در جوار حرم رضوی آرام گرفت.

فرخ شخصیتی چند بعدی بود از یک سو مرد اجتماع و سیاست و از سوی دیگر مرد ادب و فرهنگ، هم نماینده مجلس و هم محقق ادبی و شاعر، و در عین حال که مدیر کارخانه بود مدیریت انجمن ادبی فرخ را نیز بر عهده داشت. البته در مسائل اجتماعی او تمایلی به جاه و مقام نداشت و شاهد این مدعا این است که هر شخص دیگری که دارای نفوذ و شهرت و آوازه او می بود می توانست به مقامات عالی سیاسی و اجتماعی برسد اما او هرگز اخلاق و ادب را فدای مقام و منزلت های اجتماعی نکرد و تا پایان عمر همواره آزادی و آزادگی را شعار و سرلوحه زندگی خویش قرار داد و همین روحیه باعث می شد دیگران به او علاقه زیادی داشته باشند. آن گونه که مرحوم حسین خدیو جم می گوید: «گزیده ترین خوی و پسندیده ترین سیرت فرخ آنست که از خرده گرفتن بر عیوب مشاهیر نمی هراسد. و با قدرتمندان زورگو مبارزه می کند. اما هرگز دیده نشده که به دشنام ضعیفی پاسخ گوید، یا آنکه کوشش اندک ادب دوستی گمنام را نا دیده انگارد. فرخ بیهوده کسی را نمی ستاید و از تملق چاپلوسان روزگار گوش فرو می بندد»¹. او بعدها آرام آرام خود را از فعالیت های اجتماعی و احیاناً سیاسی کنار کشیده و بیشتر وقت خود را صرف پرداختن به فرهنگ و ادب کرد.

¹ - هفتاد سالگی فرخ، ص 91